

УДК 811.161.3

І.У. Сацута

МАРФАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЛІЧЭБНІКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ “ГІСТОРЫІ АБ АТЫЛЕ”

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці ўтварэння і словазмянення лічэбнікаў у старабеларускім рукапісным перакладзе аповесці «Гісторыя аб Атыле». У граматычным плане адбылося спрашчэнне скланення; складаныя назвы, утвораныя па спосабу падпарадкавання, аб’яднаны ў адно слова. У помніку адзначана таксама пэўная колькасць традыцыйных, устарэлых форм, а таксама запазычанняў з польскага перакладу.

У ранні перыяд існавання славянскіх моў лічэбнікі яшчэ не ўтваралі самастойнай часціны мовы. У семантычных адносінах назвы лікаў не абазначалі адцягненых паняццяў, а насілі характар канкрэтнасці. Граматычна ж яны былі звязаны з тымі часцінамі мовы, ад якіх утварыліся. У перыяд фарміравання ўсходнеславянскіх моў адбыліся значныя зрухі ў семантыцы і граматычных уласцівасцях лічэбнікаў. У семантычных адносінах на першы план стала выступаць адцягненае значэнне, таму мянялася роля лічэбніка ў сказе. Гэта выклікала граматычныя змены: пачало страчвацца адрозненне па ліках і родах; намецілася выраўноўванне склонавых форм лічэбнікаў *два, тры, чатыры*; складаныя назвы, утвораныя па спосабу падпарадкавання, пачалі аб’ядноўвацца ў адно слова. Змены ў адзначаных напрамках працягвалі развівацца на грунце старабеларускай мовы. Незавершанасць працэсу фарміравання сістэмы форм лічэбніка ў старабеларускай мове, на нормы якой арыентаваўся невядомы аўтар старабеларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле», выяўляецца на прыкладзе вывучаемага тэксту.

Воінская аповесць «История о Атыли короли игорьскомъ» паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці – друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора “Athila” венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванне па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1, с. 550].

«Гісторыя аб Атыле» як помнік старабеларускага пісьменства ацэньвалася даследчыкамі па-рознаму. Несумненна, што вызначэнне моўнай структуры помніка будзе больш абгрунтаваным, калі яго будзе абапірацца на аналіз мовы як сістэмы з прыцягненнем як мага больш шырокага кола паказчыкаў не толькі лексічнага, але і фанетычнага і граматычнага парадку, якія ў розных моўных стыхях атрымалі неаднолькавую рэалізацыю.

Вырашальнае слова пры вызначэнні моўнай асновы пісьмовага тэксту застаецца за паказчыкамі граматычнага ўзроўню. У гэтай сувязі асаблівую каштоўнасць маюць факты марфалогіі, якая ўяўляе сабою найбольш замкнутую і нерухомую сістэму, таму змяненні гэтага ўзроўню з’яўляюцца паказальнымі для агульнай характарыстыкі структуры мовы.

Пэўна-колькасныя лічэбнікі з’яўляюцца зыходнымі пры ўтварэнні лікавых назваў іншых семантычных разрадаў. Змены менавіта ў гэтым разрадзе лічэбнікаў мелі рашаючае значэнне для сістэмы лічэбнікаў у цэлым.

Лічэбнік *адзін* з групы лічэбнікаў займеннікава-прыметнікавага паходжання ў найменшай ступені змяніў свае якасці. Ад старажытнасці ён захоўваў тры родавыя формы, не меў множнага і парнага ліку, што абумоўлена семантыкай гэтага слова, і скланяўся так, як займеннікі цвёрдай разнавіднасці. І толькі ў назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку захавалася іменная форма: *Э̃зэби̃ съ прыкладаетъ до того динь ро^к* [1, с. 187]; *дна нощ не много и^м силы або сѣ^рца прыдати могла* [1, с. 151]; *дно з того двоѣга подѣи ти мусимъ* [1, с. 165]; *только тое д^оно мѣсто не было про^жно* [1, с. 189]; *дѣти свои еще голые д^оно по друго^м до трысн гу... носиль* [1, с. 191]; *А самъ Атыл ... постанови^л ... посты albo по^оводы, д^ону в Кольне* [1, с. 179]; *все если въ д^ону ли^чбу зложы^ш покажетъ... сто два^оца^{мб} и чотыры* [1, с. 207]. Асаблівасцю мовы вывучаемага помніка з’яўляецца тое, што ў ім прадстаўлены толькі ўсходнеславянскія формы з пачатковым *о*. Аўтар перакладу пазбягае як лічэбніка кніжнага характару *единъ*, так і паланізма *едень*. Апошні пранікаў не толькі ў беларускую пісьменнасць, а, магчыма, і ў вусную мову, паколькі шырока прадстаўлены ў помніках розных жанраў.

Ва ўскосных склонах лічэбнік *одинъ (одна, одно)* мае дзве разнавіднасці форм – для мужчынскага і ніякага роду, з аднаго боку, і для жаночага – з другога. У старабеларускім перакладзе зафіксаваны толькі асобныя склонавыя формы мужчынскага і ніякага роду: *абы его чоты^ри насильнеѣшые народы ... заразо^м д^оного часу воѣною не трапили* [1, с. 123]; *до д^оно^с вси пол гуть на пл цу* [1, с. 155]; *только того д^оного мѣста моцность славы его ... не нищыла* [1, с. 189]; *дѣти свои ... в губе по ѣдному носиль* [1, с. 191]; *Атыл межы и^ишы^м ге^тманы ѣдо^рскими бы^л д^оны^м* [1, с. 205].

Колькасны лічэбнік *два (двѣ)* ад іншых лічэбнікаў адрозніваецца тым, што з ім звязана значэнне парнага ліку. Гэта адбілася на яго формах. Належачы да катэгорыі парнага ліку, ён меў формы назоўнага-вінавальнага, роднага-меснага і давальнага-творнага склонаў. У старабеларускі перыяд у назоўным і вінавальным склонах у лічэбніку захоўваліся ранейшыя формы парнага ліку, але назоўнікі пры іх пачалі ўжывацца ў форме множнага ліку, што адлюстроўвае ўплыў жывой мовы: *два разы того року было затмѣнье мѣсеца* [1, с. 139]; *Атыли два властные сынове ... вели спор з собою д^о панство* [1, с. 207]; *двѣ рѣчы то ест вино и вѣнусъ ... за збытным ѣжыва^нем суть небезпечные* [1, с. 205].

З іншых склонавых форм колькаснага лічэбніка *два (двѣ)* у разглядаемым помніку замест архаічнай формы *двою* зафіксаваны іменная форма роднага-меснага склону *дву*, агульная ў старабеларускай пісьменнасці для ўсіх трох родаў, і форма *двух*, у якой канчатак *-х* паявіўся пад уплывам лічэбнікаў *два, чатыры*, а таксама прыметнікаў-азначэнняў і займеннікаў: *дѣ^о его по д^отицу ... мел дву сыновъ Эдэмэна и Эда* [1, с. 209]; *так дву^х битвъ пораждкою знадзоны* [1, с. 115]. Наколькі форма *дву*, унаследаваная ад агульнаўсходнеславянскай пары, была жывой у часы стварэння старабеларускага перакладу, меркаваць цяжка. У далейшым беларуская мова яе зусім страціла, яна не захавалася нават у складаных словах тыпу рускіх *двуглавый, двуликий*.

Паралельна з *два (двѣ)* у старабеларускай мове ўжываўся лічэбнік *оба (обѣ)*. Гэтыя лічэбнікі маглі злучацца ў адзін і ўтвараць формы *обадва, обѣдвѣ*. У старабеларускім перакладзе, з аднаго боку, яшчэ захоўваюцца формы парнага ліку, а

з другога – на базе асноў **обо**, **обу** фіксуюцца формы з новымі канчаткамі: *мысли тогда што наборзде^с дарыть на словенскую землю и на сербьские* **дѣдѣ** [1, с. 119]; *тым способом* **дѣдѣ** *воиска были справлены* [1, с. 147]; *поле* **бое^с** *стороны трупами положоно было* [1, с. 111]; *битва стала с* з *великою* **боее** *стороны небезпесно^{см}ю* [1, с. 149]; *поле* **бое^с** *стороны трупами положоно было* [1, с. 111]; *Была тэды быстра и велика* *битва и поражка з* **обью^х** *сторо^н* [1, с. 111]; *Гуфьцэ з* **обу** *сторон по легку поступовали* [1, с. 147]; *так велика* з **обу** *сторон была поражка* [1, с. 147]; *зобравшы тэды з* **обудву** *сторон великое воиско положили с* **бозом** *на пол^х* *сыкамбре^сскі^х* [1, с. 209]; *ни* *што с* *иного* **бема** *старать и* *силовати не годи^м* [1, с. 153].

У старажытнасці колькасныя лічэбнікі *тры*, *чатыры* змяняліся па родах і скланяліся ў множным ліку, як назоўнікі адпаведных асноў. Розніца ў родавых формах існавала толькі ў назоўным склоне, ва ўскосных склонах формы былі уніфікаваны. Гэтая сістэма скланення лічэбнікаў *тры*, *чатыры* ў асноўным захоўвалася і ў старабеларускай мове, аднак тут ужо наглядаюцца і пэўныя змены фанетычнага і марфалагічнага парадку. Так, з прычыны зацвярдзення шыпячых і зычнага **р** у большай колькасці замест канчатка назоўнага склоны **-и** ўжываецца канчатак **-ы**, а замест старой асновы **четыр-** – варыянтная аснова **чотыр-**. Напрамак марфалагічных змен вызначыўся яшчэ ў агульнаўсходнеславянскі перыяд: у назоўным склоне замацоўвалася агульная для ўсіх трох родаў форма жаночага і ніякага роду; выпрацоўваліся канчаткі ўскосных склонаў, агульныя з канчаткамі лічэбніка *два*.

Зафіксаваныя ў даследуемым помніку формы назоўнага-вінавальнага склоны лічэбнікаў *тры*, *чатыры* выступаюць у абсалютнай большасці выпадкаў у цвёрдым варыянце і спалучаюцца з назоўнікамі ўсіх трох родаў: *е^с еще дано волные* **тры** *лѣта* [1, с. 175]; *Э^тэби^с прыкладаетъ до того* *динѣ ро^к* *а Сыкзѣбѣ^ртъ* **чотыры** [1, с. 187]; **тры** *лѣта по про^жницы по^д нимѣ справи^л* [1, с. 189]; *за* **тры** *години мѣсто* *вз* *ли* [1, с. 193]; *А^ркадове* **тры**, *... а эгиптчане* **чотыры** *только мес* *цы спро^дку* *го^д* *личили* [1, с. 207]; *абы его* **чоты^р** *насилъне^сшые народы ... заразо^м* *ного часу во^сною не трапили* [1, с. 123]; *А бы^л жы^с ... сто два^дца^м* *и* **чотыры** *лѣта* [1, с. 205].

У родным склоне зафіксаваны ўтварэнні з канчаткам **-х**, які пад уздзеяннем займеннікавага скланення перайшоў сюды з меснага склоны [2, с. 186]. У выніку праяснення рэдукаваных галосных і пераходу **е** ў **о** ўтварыліся новыя формы роднага і меснага склонаў: *Страти^сшы тогда ...* *грове* **чотыро^х** *ге^мманов ... паметали на тое* [1, с. 117]; *А са^м Атыл ... постанови^л на* **чотыро^х** *мѣ^сцахъ посты* [1, с. 179].

Для лічэбніка *тры* ў творным склоне адзначана выключна рэдкая для беларускіх помнікаў форма са старажытным канчаткам **-ми**, ужытая для абазначэння састаўнога ліку: *тотъ Юли^с ... два^дца^м* *и* **трѣми** *ранами бы^л заби^м* [1, с. 205]. Пад уплывам лічэбніка *два* лічэбнікі *тры*, *чатыры* ў беларускай пісьменнасці набылі новы канчатак **-ма**, які ў даследуемым помніку фіксуецца ў форме творнага склоны прыведзенага вышэй лічэбніка *дваццаць* – **два^дцатьма**, а таксама ў адпаведнай форме лічэбніка *дзесяць*: *варовавши* **бо^з** *сво^с* *ными* **десе^мма** *тисе^чми возо^с ... посла^л до Эцы^с са послы* [1, с. 137].

Лічэбнікі *пяць – дзесяць* у агульнаўсходнеславянскай мове падпалі пад агульную тэндэнцыю да уніфікацыі форм словазмянення. К пачатку старабеларускага перыяду ўсе яны ўжываліся як адна марфалагічная група слоў. Акрамя таго, адбываўся працэс узаемаўплыву форм гэтых лічэбнікаў і форм лічэбнікаў *два, тры, чатыры*. У вывучаемым помніку група лічэбнікаў *пяць – дзесяць* прадстаўлена формамі назоўнага склону, у якіх адбыліся асобныя фанетычныя змены. Так, у лічэбніках *пять, девять, десять* насава галосны ў корані перайшоў у ротавы, што адбылося яшчэ ў дапісьмовы перыяд. У старабеларускім перакладзе ў напісанні лічэбніка *п ть* захоўваецца літара , якая ў помніку шырока выкарыстоўваецца для абазначэння ненасавога галоснага гука *а*: *Атыл п ть лѣм в Сыка^мбрыи ме^мка^л* [1, с. 179]; *в то^б би^мве сто два^дца^м и п ть тисече^б ~гро^б побитыхъ легло* [1, с. 113]. Лічэбнік *семь* выступае са спрошчаным спалучэннем зычных, канцавы зычны падвергся зацвярдзенню: *~ тры^дцать и семь тисече^б люде^б та^м забито* [1, с. 193]. Лічэбнік *восем*, ужыты ў помніку ў складзе колькаснага і парадкавага лічэбнікаў, у адпаведнасці з нормамі царкоўнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай моў зафіксаваны без прыстаўнога *в*: *Поведаю^м за пѣвное и^ж ~сто и ~сидес^м тисе^ч люде^б з obu сторонъ в то^б би^мве поле^{ло}* [1, с. 147]; *~бра^н бы^л Атыл короле^м року два^дца^м ~смого которы^б бы^л ~^м нароже^н божого чотырыста пе^ршы^б* [1, с. 207]. Як у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, лічэбнік *дзесяць* выступае з асновай *десет-*: *А рым новъ поведаятъ же бы мѣло полечы ... сто тисече^б и десеть тисече^б* [1, с. 113]; *е^б нашли десеть пане^н ~со^б ливое цноты и чыстости* [1, с. 175]; *шла до Рыму, маючы пры собѣ десе^м тисече^б пане^н* [1, с. 175].

Лічэбнікі *адзінаццаць – дзевятнаццаць* уяўляюць сабой сінтаксічныя канструкцыі, у якіх да назвы адзінак у назоўным склоне пры дапамозе прыназоўніка *на* далучалася форма меснага склону лічэбніка *десять*. Даволі рана другая частка набыла форму назоўнага склону адзіночнага ліку замест ранейшага меснага. Лічэбнікі *дваццаць, трыццаць* утвараліся без прыназоўніка *на* шляхам непасрэднага аб'яднання дзвюх асноў. Яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове ўказаныя спалучэнні пачалі пераходзіць у зрашчэнні. Гэты працэс завяршыўся ў старабеларускай мове.

Адно слова ўяўляў кожны з разглядаемых лічэбнікаў і ў перакладзе «Гісторыі аб Атыле», дзе другая частка, як і ў старабеларускай мове, з'яўляецца ўжо формай не меснага склону адзіночнага ліку лічэбніка *дзесяць*, а назоўнага: *справи^бшы ~ди^нна^дцать велики^х корабли^б ... пу^чтила с море^м з Брытанѣи* [1, с. 175]; *в то^м ча^с коли его ~брали короле^м мѣль дванадца^м лѣ^м* [1, с. 207]; *~ которого ме^мка^вшы трына^дцать лѣ^м ... до тата^рское земли за ро^к ве^рну^л с* [1, с. 209]; *згуби^бшы семна^дцать тисече^б ~гров добыль мѣста* [1, с. 195]; *пере^д его сме^ртью на два^дца^м дни^б комѣту ку всходу сло^нца виде^{но}* [1, с. 207]; *тры^дцать и семь тисече^б люде^б та^м забито* [1, с. 193]. Прыведзеныя вышэй прыклады сведчаць, што ў старабеларускай мове канца XVI ст. у асноўным закончыўся працэс утварэння слоў для абазначэння ліку ад *адзінаццаці* да *дзеятнаццаці*, *дваццаць, трыццаць*: адбылося сцяжэнне кампанентаў словазлучэння ў адно цэлае; націск быў перанесены з апошняга слова к пачатку; у сувязі з гэтым адбылася рэдукцыя, а затым і страта галоснага *э(е)*; ацвярдзелы гук *д* часткова

асімілюецца *с*, адсюль *дс* > *дц*. Формы ўскосных склонаў, акрамя формы творнага склону *два^дцатьма*, у разглядаемым помніку не адзначаны.

Складаныя колькасныя лічэбнікі пасля трыццаці (*пятьдесят – восемьдесят*) сваім утварэннем непасрэдна звязаны з раней разгледжанымі лічэбнікамі, але ў гэтай групе склалася іншая ўзаемазалежнасць частак. У старабеларускім перакладзе яны ўяўляюць сабой складаныя словы, якія захавалі прыкметы ранейшых словазлучэнняў назваў адзінак з формай роднага склону множнага ліку *дес ть*: *в то^н чась ... п^н дес^м мѣль лѣ^м* [1, с. 207]; *Атыл бы^л жы^в лѣ^т ... п^н тьдес^м и ше^{ст}* [1, с. 207]; *вз^в шы ше^{ст}дес^м тисече^с грыве^н золота его самого и вси^х которые арърыа^нскую вѣру держали каза^л погубити* [1, с. 201]; *грове ѿшли были до Панонии ... року^н ѿ^н нарожен Хры^стусово^с трыста се^ндес^м третего* [1, с. 207]; *Поведаю^м за пѣвное и^ж сто и с^мдес^м тисе^ч люде^с з^н obu сторонѣ в то^с би^мве полѣ^{ло}* [1, с. 147]. З форм ускосных склонаў у старабеларускім перакладзе зафіксавана форма творнага склону лічэбніка *шэсцьдесят*, у якой змяняецца толькі першая частка: *Хаба ... Дэтрыковы^{ми} фортѣльми поража^н зъ ше^{ст}мад ес^т брато^в свои^х невластны^х сыно^в Атылевы^х* [1, с. 209]. Здольнасць змяняць па склонах толькі першую частку лічэбнікі мелі ў агульнаўсходнеславянскай і старабеларускай мовах. Але тэндэнцыя да замацавання канчатка на канцы слова прывяла да таго, што канчаткі па ўзору першай часткі пачала набываць і другая частка складанага слова. Апошнія формы ў беларускай мове паступова сталі асноўнымі.

Замест старажытнага лічэбніка *чотырыдес ть* у даследуемым помніку ўжыты лічэбнік *сорокь*: *сорокь тисече^с ихъ полегло* [1, с. 113]. Слова *сорокь* са значэннем меры адзначаецца ў агульнаўсходнеславянскіх помніках з XIII ст. Ужо ў XVI ст. новы лічэбнік замест былога *чотырыдес ть* стаў асноўным сродкам для абазначэння ліку 40. Прычыну выпяцнення апошняга можна вытлумачыць, калі прыняць пад увагу, што ў старажытнасці на ўсходнеславянскіх землях лічэнне вялося *дзiesiąткамі, копамі, сарачкамі* і інш. Падобныя словы абазначалі пэўную колькасць адзінак як адно цэлае. Ёсць меркаванне, што лічэбнік *сорок* паходзіць ад слова *сорокь*, якое спачатку абазначала мех з чатырма дзiesiąткамі скурак на футра (параўн. сучаснае *сарочка* – кашуля). Прыгадаем прыклады з помнікаў старабеларускай пісьменнасці: *у Моревѣ сорокь куницъ и два сорока бѣлок; продавати ... воски въ одной штуцѣ по полуберковеску, соболи, куницы, тхоры по сороку; зъ тыхъ двухъ сороковъ отдали одинъ до Оршы ; куплено для него два сорока горностаевъ* [2, с. 191]. З цягам часу слова *сорокь* зрабілася абазначэннем ліку ў 40 адзінак і выкарыстоўвалася пры лічэнні любых прадметаў. Аналагічны пераход канкрэтнага лічэння ў абстрактнае адзначаны і ў іншых мовах: дацкае *ol* (восемдзiesiąт) азначае жэрдку, на якую можна павесіць восем дзiesiąткаў рыб; славацкае *tesí* (сорок) запазычана з венгерскай мовы, дзе яно абазначае пэўную меру зерня – сорок больш меншых адзінак вымярэння [3, с. 195]. Формы ўскосных склонаў лічэбніка *сорок*, як і формы апошняга лічэбніка з групы дзiesiąткаў *дзевяноста*, што меў падобны лёс, у даследуемым тэксце не адзначаны.

Назвы соцень, як і дзiesiąткаў, утвараліся ў агульнаўсходнеславянскай мове шляхам спалучэння назваў адзінак, якія паказвалі колькасць соцень, і слова *сто* ў назоўным склоне парнага або множнага ліку або ў родным склоне множнага ліку. Лічэбнік *сто* па паходжанню – лічэбавы назоўнік з асновай на **ǫ*, асноўным значэннем якога ў старабеларускай мове, як і ў выпадку з лічэбнікамі *сорок*, было абазначэнне

абстрактнага ліку. У назоўным і вінавальным склонах лічэбнікі гэтай групы выступаюць у сваіх зыходных формах: *в то^с би^мве сто два^дца^{мб} и п^ть тисече^с зро^б побитыхъ легло* [1, с. 113]; *выт^гнул в поле з во^сско^м в которо^м было десе^{мб} кротъ сто тисече^с люду боевого* [1, с. 119]; *по смерти Атылево^с ~ трыста лѣ^м зrove с тата^рское зе^мли знову выше^дши повторне зе^млю зго^рскую были посѣли* [1, с. 209]; *пустила с^е ему кро^б носо^м и здусила его року ... чотырыста чоты^рдес^т того п^ть того* [1, с. 205]; *бра^н бы^л Атыл короле^{мб} року два^дца^{мб} зсмого которы^с бы^л з^т нароже^н божого чотырыста пе^ршы^с* [1, с. 207]. Формы ўскосных склонаў гэтых лічэбнікаў, а таксама лічэбнікі *пяцьсот – дзевяцьсот* у вывучаемым помніку не зафіксаваны.

Для абазначэння ліку 1000 у старабеларускім перакладзе служыць назоўнік агульнаславянскага паходжання *тисеча* з усходнеславянскім рэфлексам праславянскага *tj*. Паколькі гэты назоўнік мае форму асноў на **ā*, то і скланяецца ён па ўзору гэтых назоўнікаў у адзіночным і множным ліку: *ко^жда з ни^х абы мѣла тисечу пане^н, и з^{на} сама абы тэ^ж та^кже пры собе тисечу мѣла* [1, с. 175]; *зс^мдес^т т^м тисе^ч люде^с з obu сторонъ в то^с би^мве поле^{ло}* [1, с. 147]; *згуби^бшы семна^дцать тисече^с зров добыль мѣста* [1, с. 195]; *та^к много тисече^с люде^с з^т народо^б на во^сну нарожоны* [1, с. 205]; *з^бварова^бшы з^бо^з сво^с з^ными десе^тма тисе^чми возо^б ... посла^л до Эцы зса послы* [1, с. 137].

Як у агульнаўсходнеславянскай і старабеларускай мовах, у старабеларускім перакладзе лічэбнікі, якія складаюцца з адзінак, дзесяткаў і соцень, выражаюцца спалучэннем незалежных кампанентаў, звязаных злучнікам *и*. Як правіла, спачатку ідуць большыя лікі, потым меншыя: *в то^с би^мве сто два^дца^{мб} и п^ть тисече^с зро^б побитыхъ легло* [1, с. 113]; *А бы^л жы^б ... сто два^дца^{мб} и чотыры лѣта* [1, с. 205]; *Атыл бы^л жы^б лѣт ... п^тьдес^т и ше^смь* [1, с. 207]; *з^н в то^т часъ ... п^тьдес^т мѣль лѣ^м и двѣ* [1, с. 207]. У спосабе абазначэння састаўнога ліку ўжо ў старабеларускай пісьменнасці адбыліся змены, якія прывялі да больш цеснага аб'яднання элементаў словазлучэння, дзякуючы пропуску злучніка *и*. Гэты спосаб стаў асноўным у сучаснай беларускай мове.

Характэрнай асаблівасцю старабеларускага перакладу з'яўляецца ўтварэнне састаўных лічэбнікаў з дапамогай назоўніка *кротъ*: *А рым новъ поведаять же бы мѣло полечы два кротъ сто тисечеи и десеть тисечеи* [1, с. 113]; *выт^гнул в поле з во^сско^м в которо^м было десе^{мб} кротъ сто тисече^с люду боевого* [1, с. 119]. Такія ўтварэнні, вядомыя яшчэ стараславянскай мове, зрэдку адзначаюцца і ў другіх старабеларускіх помніках [4, с. 175]. У вывучаемым перакладзе яны паявіліся пад уплывам польскага тэксту: *на тотъ ча^с во^сска его было п^ть кротъ сто тисече^с до бою люде^с годны^х*; параўн. польск. *na ten czas wojska jego było pięć kroć sto tysięcy do boiu ludzi godnych* [1, с. 125].

Ад агульнаславянскай эпохі ў літаратурнай старабеларускай мове захавалася ўласцівасць змяняць згодна з уласным скланеннем кожнае слова састаўнога лічэбніка. У даследуемым помніку формы ўскосных склонаў састаўных лічэбнікаў не адзначаны.

Са склонавых форм *зборных* лічэбнікаў у старабеларускім перакладзе зафіксаваны форма назоўнага склона адзіночнага ліку жаночага роду *збо* і форма ніякага роду *двое* :

„бо сторона тушыла собѣ выѣгра^м [1, с. 139]; „бо сторона долго „днакое щасте в битве мела [1, с. 147]; двоє мениш^х всадила на бы^ол [1, с. 163].

Парадкавыя лічэбнікі гістарычна ўтварыліся шляхам далучэння прыметнікавых канчаткаў да асноў адпаведных колькасных лічэбнікаў і ўжо ў агульнаўсходнеславянскі перыяд не адрозніваліся па сваіх склонавых формах ад прыметнікаў. Падобна прыметнікам яны мелі займенную і іменную формы. Аднак у далейшым развіцці ўжыванне кароткіх форм абмяжоўваецца, і ў сучаснай беларускай мове яны зніклі.

Першы з парадкавых лічэбнікаў у старабеларускай мове ўтвараўся ад суплетыўнай асновы **перв-** шляхам далучэння родавых канчаткаў. Разам з тым, пачынаючы з XV ст., у помніках беларускай пісьменнасці фіксуецца парадкавы лічэбнік, які паходзіць ад былога прыметніка вышэйшай ступені **първыиий**. Яго спрошчаны варыянт без **-в-** уласцівы старабеларускаму перакладу «Гісторыі аб Атыле», хоць тут зрэдку адзначаюцца і склонавыя формы лічэбніка **первый**: *которы^с бы^л „^т нароже^н божого чотырыста пѣ^шыш^с* [1, с. 207]; *пѣ^шиа сила непры те^лска е^{ст} преломена* [1, с. 151]; *„^н зложы^вшы зъ себе „ное пѣ^шизе „кру^тное прыроже^не „да^л с до скро^мне^шыш^х* [1, с. 123]; *„грове „мыслили первѣ^с „мерети нижли ... славу першого своего мужъства ... зэльжы^тб* [1, с. 113]; *року „^т нарожень сына божого чотыры ста первого „брали королем Атылю* [1, с. 117]. Гэтыя тры формы – **первый, первиий, периий** – паралельна ўжываліся на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, усе яны сустракаюцца нават у адных і тых жа помніках [1, с. 198]. Сучасная літаратурная мова захоўвае толькі форму *першы*.

Парадкавы лічэбнік, які адпавядаў колькаснаму *два*, у агульнаўсходнеславянскай мове ўтвараўся ад двюх суплетыўных асноў – **втор-** і **друг-**. Абодва варыянты ўжываліся ў старабеларускай мове аж да XVIII ст. У далейшым захавалася толькі форма *другі*. Адзіная яна і ў вывучаемым перакладзе: *Друго^с пото^м дн ... водле своего звычаю „коло мѣста е^сдилъ* [1, с. 191]; *А са^м Атыл ... постанови^л на чотыро^х мѣ^{ст}цахъ по^{ст}ы албо по^оводы, „дну в Кольне ..., другую въ Едоре мѣ^сте да^лма^тскомъ* [1, с. 179]; *другою* бронюю з мѣ^ста выеха^л [1, с. 161]; *другие* плачучы ...такъ мовили [1, с. 165]; *дѣти* свои еще голые „дно по *друго^м* до трысн гу... носилъ [1, с. 191]; *другие* жолнере ... то^рнули с на „ную па^нну [1, с. 173]; *ла^нно бы с другие* мѣ^ста по^одали [1, с. 189]; *кро^сника „ге^рска свѣ^тчы^тм*, не^згажаючи се з *другими* [1, с. 159].

Агульнаславянскія парадкавыя лічэбнікі, што адпавядаюць колькасным *тры, чатыры*, утвораны ад іменных асноў **трет-**, **четверт-**: *„на трет ча^{ст} во^сска Атылевого ... добре вѣдала* [1, с. 157]; *послаъ тогда третюю ча^{ст} во^сска своего на пу^стошѣ^не грани^н ишпа^нски^х* [1, с. 129]; *А са^м Атыл ... постанови^л на чотыро^х мѣ^{ст}цахъ посты албо подводы, „дну в Кольне ..., другую въ Едоре мѣ^сте да^лма^тскомъ, третюю в Литфе, ... четвертую реки Танаи^с* [1, с. 179].

Парадкавыя лічэбнікі, якія адпавядаюць колькасным *пяць – дзевяць*, утвараюцца шляхам далучэння прыметнікавага канчатка да асновы колькаснага лічэбніка: *пустила с ему кро^в носомъ и „дусила его року чотырыста чоты^рдес того п того* [1, с. 205]; *Атыл ... „ме^р п тдес ^т шостого року вѣку своего* [1, с. 207]; *„бра^н бы^л*

Атыл *королемъ року два^дца^{мб} „смого* [1, с. 207]; до *дев тое* години на день быстра битва трывала [1, с. 113].

Паколькі ў вывучаемым тэксце для абазначэння лікаў адзінаццаць – дзевятнаццаць ужываюцца традыцыйныя ўтварэнні пры дапамозе фарманта *надцаць*, то тут маюць месца і парадкавыя лічэбнікі, утвораныя ад іх асноў пры дапамозе прыметнікавага канчатка: *Атыл ... „ме^р петна^дцатого* марца [1, с. 205]; *Та би^мва* трывала *а^{жс} до шес^тна^дцатого* дн [1, с. 209]. Па традыцыі ў іх змяняецца толькі першая частка – вынік яе ранейшай самастойнасці.

Складаныя лічэбнікі са значэннем дзiesiąткаў і соцень у старажытнасці ўтваралі парадкавыя лічэбнікі пры дапамозе суфікса *-ьн-* у другой частцы і без суфікса. Абодва гэтыя спосабы, пры перавазе бясуфікснага, ужываліся ў старабеларускай мове. Бясуфіксны спосаб утварэння характэрны вывучаемаму перакладу: *рокъ ...бы^л „* нароже^н *божого чотырыста п „дес ты^с* [1, с.187]; *пустила с ему кро^в носомъ и „дусила его року ... чотырыста чоты^рдес того п того* [1, с. 205].

У састаўных парадкавых лічэбніках у глыбокай старажытнасці скланялася кожнае слова. Часткова гэта ўласцівасць захоўвалася ў старабеларускай мове. Але тут больш шырока ўжываўся пазнейшы тып, калі склонавую форму мае толькі апошняе слова. Асноўны гэты варыянт і ў старабеларускім перакладзе: *„бра^н бы^л Атыл* *королемъ року два^дца^{мб} „смого* *которы^с бы^л „* нароже^н *божого чотырыста п^ешы^с* [1, с. 207]. Зафіксаваны ў помніку і прамежкавыя паміж старажытным і пазнейшым варыянт, калі адзін які-небудзь член словазлучэння не змяняецца: *пустила с ему кро^в носо^м и „дусила его року ... чотырыста чоты^рдес того п того* [1, с. 205]. Прамежкавы тып даволі працяглы час шырока выкарыстоўваўся ў старабеларускай пісьменнасці. Беларуская літаратурная мова гэтай формы не захавала.

Няпэўна-колькасныя лічэбнікі па сямантыцы і фармальных прыкметах падзяляюцца на дзве групы: уласна няпэўна-колькасныя і лічэбнікі, якія абазначаюць прыблізныя лікі.

Да ўласна няпэўна-колькасных лічэбнікаў належаць словы, якія абазначаюць дакладна не вызначаныя, абагульнена-колькасныя паняцці. Гэтыя словы генетычна не звязаны з моўным ядром лічэбнікаў. У даследуемым перакладзе частка іх суадносіцца з прыслоўямі, а частка – з займеннікамі: *м^нхо^с скураны^х ... велми много* *мели на^д надъю* *непры теле^с* [1, с. 109]; *будучы непомалу* *засмучоны, мыслили „ томъ „ дни и ночи* [1, с. 111]; *та^к много* *крови на томъ м^бст^мцу* *битвы* *текло, и^{жс} мало* *не все поле было* *кываво* [1, с. 115]; *рым но^с велми много* *полегло* [1, с. 115]; *много „boro^нны^х м^бсть* *... зъ кгру^нту* *выверну^л и збуры^л* [1, с. 127]; *Атыл мало* *... земли фра^нц^ское* *дот „нуль* [1, с. 127]; *пра^ктыкаро^с ... на то^м часъ* *пры собе велми много* *м^бл* [1, с. 137]; *немало* *сэ^рца* *и му^{жс}ства* *если его што* *маю^м имъ „ды^сме* [1, с. 143]; *черезъ колко* *ноче^с* *видено* *комэту* *стуга* *чую* *полом* [1, с. 139]; *А пры^зва^сшы* *до себе колко „со^б* *... повед^ал* *имъ пра^дивее* [1, с. 151]; *чере^з много* *л^бм* *в нимъ* *мешкали* [1, с. 179]. Словы *много*, *мало*, *колько*, *столько* і іншыя з гэтым жа значэннем шырока ўжываліся і ў старабеларускай мове. Увогуле гэты спосаб абазначэння неканкрэтнай колькасці захоўваецца і ў сучаснай мове.

Прыблізныя лікі ў даследуемым тэксе абазначаліся апісальна, спалучэннем канкрэтнага лічэбніка з прыназоўнікам *на*, якому ў польскім перакладзе адпавядае прыназоўнік *przez*: *Поведаю^м за пэвное и^ж *на* сто и *на*смдес ^м тисе^ч люде^с з obu сторонъ в то^с би^мве поле^сло* [1, с. 147]; *на тры^дцать и семь тисече^с люде^с там забито*; параўн. польск. *przez trzydzieści siedm tysięcy ludzi tam zabito* [1, с. 523]. У старабеларускіх помніках у падобных канструкцыях звычайна ўжываліся прыназоўнікі *близу, коло, около*. Такое абазначэнне прыблізных лікаў вядома і сучаснай беларускай мове ў спалучэннях з прыназоўнікамі *каля, з, над*.

У старабеларускім перакладзе для абазначэння дробавага ліку $\frac{1}{2}$ ужыты назоўнік *половица*, даволі пашыраны ў старабеларускай мове: *половицу тоє стрелы которою бы^л постреле^н ... до Рыму бы^л зъ собою зане^с* [1, с. 115]; *стрелы половицою ~ цэсара на собѣ сведе^нство далъ* [1, с. 115].

Дробавы лік абазначаецца і словазлучэннем «лічэбнік + назоўнік *часть*»: *Новина на то^с битве ... вже с *была по всемъ свѣте* розышла, на которо^с тэ^ж и на трет *ча^{ст}* во^сска Атылевого ... добре вѣдала* [1, с. 159]; *послалъ тогда третюю ча^{ст} во^сска своего на пу^стошѣ^не грани^н ишпа^нски^х* [1, с. 129]. На аснове такіх словазлучэнняў склаўся сучасны спосаб абазначэння дробаў: слова *частка* звычайна апускаецца; лічнікам дробу выступае колькасны лічэбнік, а назоўнікам – парадкавы. Кожны з іх захоўвае скланенне адпаведнага лічэбніка.

Такім чынам, у старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» лічэбнікі выступаюць ужо як самастойная часціна мовы. У семантычным плане яны абазначаюць адцягненныя лікі, у граматычным – назіраецца спрашчэнне скланення; складаныя назвы, утвораныя па спосабу падпарадкавання, аб'ядноўваюцца ў адно слова. Але разам з тым у помніку адзначана і пэўная колькасць традыцыйных, устарэлых форм, а таксама запазычанняў з польскага перакладу.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Золтан, А. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. – 554 с.
2. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 327 с.
3. Нарысы па гісторыі беларускай мовы. – Мінск : Дзярж. вучэб.-педаг. выд. М-ва асветы БССР, 1957. – 450 с.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 16. – Мінск : Беларус. навука, 1997. – 349 с.

Satsuta I.V. The morphological specific features of the numerals in the Old Belarusian translation of "The History of Athil"

In the article the peculiarity of formation and inflection of numerals are considered in the Old Belarusian handwritten translation of the tale "The History of Athil".

In the grammatical plane simplification of declension has took place; complicated names which was made with the method of subordination and was united in one word. In the monument fixed number of traditional, antiquated forms and borrowings from Poland translation were noted.

Матэрыял паступіў у рэдкалегію 29.09.2009